

DEMETER M. ATTILA

Nemzet és politika

Nem vagyok sem eszmetörténész, sem politológus, így sem a magyar-ság történeti nemzet-fogalmaihoz, sem az aktuális magyar-magyar viszonyhoz nem tudok érdemben hozzászólni. Ami viszont, ezzel szemben, már jó ideje foglalkoztat, bár korántsem mindig ugyanolyan intenzitással, az éppen a kortárs nacionalizmusnak az elméleti, eszmei vetülete. Emiatt aztán, a felkérés szellemével némileg ellentétesen, nem „az elméleti kérdéseken túl”, hanem az elméleti kérdéseken innen próbálok meg viszonyulni a nemzet problematikájához.

Hadd jegyezzem meg ezzel kapcsolatosan mindjárt az elején, hogy a jelenlegi kelet-európai tapasztalatok egyáltalán nem azt látszanak alátámasztani, hogy a nacionalizmusnak lenne bármiféle „elméleti, eszmei vetülete”. A köznapi tapasztalat legalábbis azt mutatja, hogy a nacionalizmus manapság alig több erőteljes és összefüggéstelen érzésnél, ami hol a sovinizmus, hol a xenofóbia formáját ölti. S ha a nacionalizmus valóban csupán érzület, a gyűlöletnek valamiféle kollektív és kollektivitásra irányuló formája, akkor értelemszerűen híján van mindenféle eszmei tartalomnak; végső soron nem egyéb – és sokan vannak manapság ezen az állásponton – mint etnikai torzsalakodás, egyszerű törzsi érzés. Ilyen körülmények között a nacionalizmus eszmeiségéről beszélni természetesen értelmetlen.

Persze, egyáltalán nem vagyok biztos benne, hogy valóban ez a komor tényállás, még a közelmúlt balkáni eseményei dacára sem. Abban viszont, úgy gondolom, mindenképpen egyetérthetünk, hogy lévén a nacionalizmus hangsúlyosan történeti jelenség, eszmeisége is, ha van, változó. Napjaink nacionalizmusa vélhetőleg igen kevésbé hasonlít a nemzeti eszmény XIX. századi alakváltozatára, teszem azt Fichtének vagy Hegelnek a nacionalizmusára, noha, persze, valamilyen értelemben örököse annak.

Egyébként az a tény, hogy a nacionalizmus történeti jelenség, akár reményekre is feljogosíthat bennünket, feltéve, hogy valamilyen oknál fogva történelmi távlatokban szoktunk gondolkodni: ha volt idő, amikor nem létezett nacionalizmus, akkor jó esélyünk van rá, hogy egyszer majd el is fog enyészni, s ez akár vigasz gyanánt is szolgálhat, még akkor is, ha egyelőre a nemzeti érzés hanyatlásának kevés jelét látjuk. Ebben, azt hiszem, igaza van Isaiiah Berlinnek, lettlégyen egyébiránt bármennyire is lesújtó az álláspontja, miszerint minden ellenkező előjelű jóslat ellenére a nemzeti gondolat mindmáig döbbenetesen népszerű maradt, s ennek egyik következménye, állítja ő, hogy „napjainkban egyetlen politikai mozgalomnak sincs sok esélye a sikerre, ha nem lép szövetségre a nemzeti érzéssel”.¹

Amúgy Berlin meg volt győződve arról, hogy a nacionalizmusnak, még ebben az elvadult formájában is van valaminő eszmei hozadéka, aminek a lényegét ő a „szerves közösség” gondolatában látta. Ezen meggyőződés szerint „egy társadalom életének (értsd: a nemzetnek) a rendszere a biológiai szervezet sémájához hasonlatos”,² ami csak látszatra banális felismerés, ugyanis következményei számosak és fontosak.

Először is annak elismerését jelenti, hogy az életnek ilyen formáit „az egyének vagy csoportok nem hozhatják létre [...] mesterségesen”,³ hacsak át nem hatják őket a csoporthabitusra jellemző, történelmileg kialakuló érzés- és gondolkodásmódok. A nemzet tehát, a nacionalista szemszögekből *adottság*, mindig létforma, és sohasem konstrukció, ahogyan arról a „nemzeti lét” nálunk a zsurnalisztikában és médiában honos szintagmája is árulkodik. A nemzeti önértelmezés álláspontja szerint tehát a nemzet még akkor sem tekintendő kontraktuális képződménynek, ha netán történelmi léptékkal mérve az adott nemzet valóban törzsszövetség révén jött létre, mint a magyar. Nemzetek nem szerződés révén jönnek létre, hanem egyszerűen csak vannak. Ugyanígy, semmit nem von le ennek az állításnak az érvényéből az a tény sem, hogy történelmi szempontból megközelítve minden nemzet konstrukció, s mint ilyen írástudók tudatos erőfeszítése nyomán született meg, legtöbbször hathatós állami segédlet mellett, ahogyan azt Dieckhoff is bizonyítja.

1 Isaiiah Berlin: A nacionalizmus: valaha elhanyagolták, ma hatalmas úr. (Ford. Bánki Dezső) In: *Az angolszász liberalizmus klasszikusai*. (Szerk. Ludassy Mária.) II. kötet. Atlantisz, Budapest, 1992. 243.

2 Uo., 225.

3 Uo.

Ugyanide tartozik az is, hogy a nemzet mint adottság, öncélú. Más szakkal: hajlamosak vagyunk azt gondolni, hogy nemzeti létünk öncélú. És éppen ebben látom a mi nacionalizmusunk és pl. Fichte nacionalizmusának alapvető különbségét. Fichte ugyanis sajtáságos történelemfilozófiájából fakadóan meg volt győződve arról, hogy a németiségnek küldetése van a világban, ti. civilizálnia kell Európa nemzeteit. Ha a történelem ésszerű, gondolta ő, akkor ésszerű kell legyen a végkifejlete is, azaz a történelem menetének értelmes télosza kell legyen. Ha történelmi nézőpontból egyáltalán szükség van a német nemzet és egység megteremtésére, akkor az azért van, mert a németiségnek történelmi küldetést kell teljesítenie, s ez a küldetés, akárcsak a történelem, ésszerű, ami egyszersmind annyit tesz, hogy egyetemesen kívánatos minden más nemzet számára, hiszen ki szegülhetne ellen értelmesen a civilizációnak. Látható módon tehát számára a „nemzeti lét” nem volt öncélú adottság, hanem olyan állapot, ami egy többletet, egy univerzális-civilizatórikus eszményt fejezett ki. Hogy ezek a gondolatok a XIX. század során nem sokat veszítettek erejükből és népszerűségükből, jól mutatja a tény, hogy még Fichte után fél évszázaddal is jóhiszeműleg mondhatta egy olyan – egyébiránt korántsem ábrándos – liberális szerző, mint John Stuart Mill, hogy a legkevesebb, amit a britek tehetnek az írekért, az, hogy civilizálják őket.

Egy másik következménye ennek a felismerésnek (ti., hogy a nemzet valamilyen értelemben egyének organikus közössége, vagy – mint Hegel mondta egykoron –, hogy „élő egysége a sokfélének”, népszellem), hogy az egyén képtelen kiszakadni a nemzeti érzés- és gondolatvilágból, képtelen függetleníteni magát tőle, pontosan úgy, ahogy a léttől is képtelen függetleníteni magát, legalábbis nem anélkül, hogy ezáltal meg ne szüntetné önmagát, bármennyire szofisztikusan is hangzik ez. „Az élet élésének ezek a mentális, érzelmi és testi módjai határoznak meg ugyanis minden egyebet és alkotják a nemzeti organizmust – a nemzetet – akár az állam formáját ölti magára, akár nem.”⁴

S ha a nemzet az egyén léte, akkor ebből – végezetül – az is következik, „hogy az a lényegi egység, amiben az emberi természet maradéktalanul realizálódik, az nem az egyén, és nem is egy szándékosan létrehozott egyesülés, amit akaratlagosan fél lehet oszlatni, meg lehet változtatni, vagy el lehet hagyni, hanem a nemzet.”⁵ Ilyen értelemben – megintcsak ugyanoda jutunk vissza – a nemzet, legalábbis a nemzeti önértelmezés mai alakzata szerint, nem egy

4 Uo.

5 Uo.

kontraktuális közösség, hanem adottság. A nacionalizmus pedig – állítja Berlin – a maga során nem egyéb, mint az organicitásnak ez az ideológiája.

Kontraktuális természetűnek egyébként, legalábbis a modern politikai szerződéselméletek szerint, nem annyira a nemzetet, mint inkább a polgárok politikai közösségét szoktuk tekinteni. Persze kérdés, hogy mi a különbség a kettő között. Hiszen kétségtelen, hogy létezik mind a mai napig a nemzeti vagy politikai kohézió, ha nem is kontraktuális, de mondjuk a kultúrán, etnikumon és nemzeti hagyományon átívelő formája. Ez utóbbira a legjobb példa az Amerikai Egyesült Államok, legalábbis Michael Walzer szerint, aki viszont arról is meg van győződve – és ezért tartottam fontosnak itt hivatkozni rá –, hogy ez inkább kivétel, mint szabály. Az is a címe a tanulmánya idevágó fejezetének, hogy úgymond: „American Exceptionalism”.⁶

Állítása szerint a modern politikai elmélettrók (köztük természetesen Rousseau is, akit név szerint is megemlít), bárha nem voltak nyíltan nacionalisták, előfeltételezték a közös nyelv, vallás és történelem meglétét, s a politikai közösséggel és intézményekkel kapcsolatos álláspontjuk csak akkor érthető, ha ezt a rejtett tényt szem előtt tartjuk. Ám, amit a modernitás mindvégig csupán hallgatólagosan előfeltételezett, mondja, az napjainkra nyilvánvalóvá vált, ti. hogy egyedül az etnikai, kulturális típusú nacionalizmus alkalmas arra, hogy a polgárok politikai összetartozását megalapozza. Vagyis, hogy csupán a nemzeti, kulturális vagy etnikai alapú nacionalizmus képes hiteles, vagy legalábbis általánosan elfogadott választ adni a politikai összetartozás kérdésére. Az egyetlen igazán jelentős kivétel, állítja Walzer, az Amerikai Egyesült Államok, amelyeknek polgárai mindmáig premodern módon, a *patriotizmus* szellemében értelmezik politikai összetartozásukat. Más szavakkal: az amerikaiakat a hűség elsősorban nem saját szűkebb nemzetükhöz vagy etnikumukhoz fűzi, hanem az amerikai államhoz, annak intézményeihez, törvényeihez és szimbólumaihoz. Ennek számtalan oka lehet, a magyarázat azonban végső soron valószínűleg abban az egyszerű tényállásban rejlik, hogy itt „egy emigráns társadalomról”⁷ van szó: az amerikaiakat nem köti az ősi rőghöz való hűség, számukra ugyanis – lévén mindannyian jövevények – maga az ősi föld is egyebet jelent, ha jelent egyáltalán valamit, mint számunkra, európaiak számára.

Nyilván Walzernek mind az eszmetörténeti tézisei, mind pedig egyéb természetű megállapításai túlon túl nagyívűek az itt kifejtett formájukban

6 Michael Walzer: *Pluralism: A Political Perspective*. In: *The Rights of Minority Cultures*. (Ed. by Will Kymlicka.) Oxford University Press, Oxford, 1995.

7 Uo., 142–143.

ahhoz, hogy érdemben vitatkozni lehetne velük. Mindazonáltal, feltételezve, hogy az általa képviselt álláspont mégiscsak védhető, úgy gondolom, hogy mindjárt két olyan következtetést is megenged, amelyeket érdemes közelebről is szemügyre vennünk. Először is, ha igaz az, hogy csupán a nacionalizmus képes hitelesen megválaszolni a politikai összetartozás kérdéseit, akkor ez valóban a hagyományos tipológia érvényét veszélyezteti. Hiszen ez azt jelenti, hogy a polgárok szerződéses alapon elképzelt politikai közössége nem képes a polgárok etnikai, kulturális különbségét semlegesíteni; mi több, éppen ellenkezőleg, az etnikai kötelekék válnak hovatovább meghatározóvá a politikai összetartozásra nézve. És éppen ez lenne a második, megfontolásra érdemes következtetés: ha ugyanis a politikai közösség és identitás szempontjából az etnikai hovatartozás valóban meghatározó tényező, akkor nagyon úgy néz ki, hogy többnemzetiségű államok esetében le kell mondanunk a politikai közösség semlegességének modern eszményéről, és egyben mindarról, ami ezzel együtt járt tradicionális módon.

Ez – én legalábbis azt hiszem – elsősorban az egyenlőségről és szabadságról alkotott hagyományos fölfogásunkat módosítaná. Hiszen, mint tudjuk, a politikai közösség semlegességének eredeti eszménye a modernitás egyenlősítő programjának volt a része, s mint ilyen, fontos szerepet játszott a jelenkori liberális demokráciák kialakulásában. Mögöttesét bizonyos alkotmányjogi megfontolások képezték: az általános választójog bevezetése a politikai és joggyakorlatba, aminek viszont – a maga során – az a kívánalom vetette meg az alapját, hogy az állam minden egyes polgárát – tekintet nélkül annak felekezeti hovatartozására, nemére, származására, vagyoni állapotára stb. – illesse meg, mégpedig egyforma mértékben, a politikai képviselthez való jog. Ebből viszont, a maga során az következett, hogy az állam polgárainak elképzelt politikai közössége felekezeti és minden más szempontból semleges kell legyen.

Ezt az állapotot a modern alkotmányozás úgy kívánta elérni, hogy mindazokat a kötöttségeket, amelyek esetlegesen megoszthatták volna a politikai közösséget, a magánéleti szférába utalta. A legjobb példa erre mindmáig a felekezeti hovatartozás. Az, hogy ki milyen felekezethez tartozik, az az illető magánügye; egyes-egyedül a lelkiismeretére, esetleg hittársaira tartozik, akikkel felekezeti vagy vallási közösségre lépett, hogy együtt úgy tiszteljék Istent, ahogy hitük szerint Isten ezt tőlük megkívánja – mondotta egykoron John Locke. És ez egyszersmind azt is jelentette, hogy a hit kérdéseiben egyetlen polgári hatóság sem illetékes.

A semlegesség eszményét tehát látható módon a polgári egyenlőség kívánalma és az egyenlő politikai képviselet igénye alapozta meg, megvalósításának feltétele pedig a magánéleti szféra alkotmányos kiterjesztése volt, odáig menően, hogy még a felekezeti hovatartozást is magába foglalhatta. Következésképpen, ha elismerjük, hogy a politikai közösség – legalábbis etnikai, nemzeti értelemben – nem semleges (és ez nyilván elsősorban többnemzetiségű államok esetében probléma – de hát melyik nem az, pláne Európa keleti felén?), s hogy az etnikai hovatartozás nem magánügy, hanem politikai ügy, s talán éppen a *par excellence* politikai ügy, akkor ez minden valószínűség szerint elsősorban az egyenlőségről és magánéleti szabadságról alkotott hagyományos fogalmainkat fogja érinteni: hogyan lehet a polgárok egyenlőségét, és ugyanakkor etnikai különbözőségét ugyanabban a nyilvános, politikai szférában intézményileg és jogilag megjeleníteni?; milyen mértékig illetékes a kormányzat az egyenlőség helyreállításában vagy megteremtésében? Úgy vélem, ha igaza van Walzernek, akkor ezek és ehhez hasonlóak lesznek a továbbiakban a kérdéseink.

Mindenesetre nem kizárt, és ezzel le is zárnám ezt az okfejtést, hogy az etnikai alapú nacionalizmus korunkbeli, váratlan sikere nem csupán a hagyományos tipológiák, hanem alapvető politikai eszményeink újraértelmezését is megkövetelheti.